

Beregszászi Anikó és Csernicskó István: ...itt mennyit ér a szó? Írások a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatáról. PoliPrint, Ungvár, 2004. 206 lap

1. Új kötetel ajándékozta meg 2004 utolsó napjaiban az ismert fiatal szerzőpáros a határtalanlanná váló, összmagyar nyelvtudományt. Beregszászi Anikó és Csernicskó István, a beregszászi II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola nyelvésztanárai több mint tíz éve kutatják a kárpátaljai magyarság nyelvhasználatát. Eredményeiket olyan kötetek fémjelzik, mint az 1998-ban megjelent *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)* (Csernicskó István), a 2001-es kiadású *Nyelv, oktatás, politika* (Beregszászi Anikó–Csernicskó István–Orosz Ildikó), valamint a 2003-as *A mi szavunk járása. Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba* (Csernicskó István szerk.) és a 2004-ben kiadott *Tanulmányok a kárpátaljai magyar nyelvhasználatról* (Beregszászi–Csernicskó szerk.) című gyűjtemények. Nevük 1999 óta összefonódik a Limes Társadalomkutató Intézettel, személyiségük, alkotói kedvük, munkabírásuk, szakmai felkészültségük, alaposáguk, az elengedhetetlen kétnyelvűségi szemléletük meghatározza és irányítja a főiskola fiatal kutatócsoportjának munkáját. Kutatásaik szervesen kapcsolódnak az MTA Nyelvtudományi Intézete Élőnyelvi Osztálya programjába (*A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén*), ugyanakkor – a négy nagy határon túli régió egyikeként – részt vesznek az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete és a Nyelvtudományi Intézet koordinálásában működő határon túli nyelvi kutatóállomások és kutatóhelyek virtuális hálózatának munkájában. Az, hogy a magyar nyelv kárpátaljai állami változatáról egyre többet tudunk, elsősorban nekik köszönhető.

2. A kötetben 13 tanulmány kapott helyet. Közülük nyolc a két szerző közös munkája, kettő Beregszászi Anikóé, három pedig Csernicskó Istváné. Kilenc szöveg első közlésű, a maradék négy, már korábban másutt megjelent írás kisebb-nagyobb átdolgozás, frissítés, aktualizálás után került a gyűjteménybe. Az egyes tanulmányok állításait, üzeneteit összesen kilenc melléklet támasztja alá. Ezek egyrészt hivatalos dokumentumok (*A Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartája; Ukrajna törvénye A Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája (1992) ratifikációjáról (1999); Ukrajna törvénye A Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája ratifikációjáról (2003)*), másrészt a nyelvhasználat különböző szintjeit befolyásoló és bemutató táblázatok (*Ukrainian–English Transliteration table; A kárpátaljai magyarlakta és magyar vonatkozású településnevekhez kapcsolt viszonyragok*). A nyelvi irodák határtalanító szótárprogramját is reprezentálja az ÉKsz.²-ben megjelent kárpátaljai szavak és szójelentések listája (*Kárpátaljai szójegyzék*). Új kutatásukat illusztrálják *Az irányított beszélgetések témakörei, és az Élőnyelvi szövegek fonematikai elvű átírása* (Lanstyák István munkájaként „vendég” a kötetben), valamint egy irányított beszélgetés lejegyzett szövege „*Felemelt fővel járnak a magyarok*” címmel.

A küllemében is esztétikus tanulmánykötet egyes darabjait összefüggő egészszé ötvözi maga a téma, az egységes szemlélet, az érintett kérdések és az elemzett problémák egymásból következő, egymást megvilágító és kiegészítő láncolata, a szimpatikus stílus változatossága és kiegyensúlyozottsága (a költőinek tűnő kérdésekre válasz adatik; a címek emocionális tartalmi, a szó metaforikus konnotá-

ciója itt és az előző kötet címében eljuttatják az olvasót az értelemig és tovább), ugyanakkor az egyes szövegek saját végjegyzetelése és irodalomjegyzéke önállóságukat hangsúlyozza. A kötetet Kontra Miklós és Kótyuk István lektorálta. Megjelenését az Arany János Közalapítvány támogatta.

3. A könyv négy fejezetre oszlik. Az első arra a több szempontból is izgalmas kérdésre válaszol, *kik és hányan használják a magyar nyelvet Kárpátalján*. Természetesen nemcsak demográfiai mutatókat kapunk a szemléletes térképekben és táblázatokban, hanem – a társasnyelvészek elemzésének pontosságával és érzékenységével – az áll a vizsgálódás középpontjában, milyen viszonyban van a számokkal kifejezett valóság a nyelvcsere/nyelvmegtartás tendenciáival. Az összefüggés aktualitásához nem fér kétség, különösen egy ellentmondásokkal teli felemás térben és időben. Akkor, amikor a rendszerváltás, a vasfüggöny leomlása ugyan megteremtette a magyar nyelv Trianon okozta szétszabdaltságát enyhíteni/megszüntetni tudó nyelvi egységesülés elvi lehetőségeit, viszont az EU csatlakozással mintha új fal építődne a maga nyelvi következményeivel a kívül rekedt államok magyarsága számára. Ukrajna függetlenség előtti 1989-es, valamint az önállósulás utáni 2001-es népszámlálási adatait (a lakosság megoszlása nyelv és nemzetiség szerint) nemcsak országos szinten, hanem Kárpátalja összlakosságára nézve is elemzik a szerzők (14–5). A számadatok alapján egyértelmű: a kárpátaljai magyar lakosság ragaszkodik anyanyelvéhez. A településtípusok szerinti megoszlásuk, a különböző település csoportokban élők arányadatai rámutatnak: a kárpátaljai magyarság demográfiai helyzete ambivalens faktor az anyanyelv megtartása, illetve a nyelvcsere szempontjából, hiszen például az egy tömbben, abszolút többségben élés, Magyarország közelsége a nyelvmegtartásnak, viszont a magyar településterület folyamatos csökkenése és a magyarok arányának permanens fogyása a nyelvcserenek kedvez (19).

4. A második, legterjedelmesebb fejezet (*A nyelvi jogok elméletben és a gyakorlatban*) tovább boncolja a társadalmi (demográfiai, politikai) kérdések nyelvi vonatkozásait. *Az anyanyelvet nem megőrizni, hanem használni kell!* című tanulmány A Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartájának rendelkezéseit, ajánlásait, a végrehajtás elveit, az Ukrajna által 1999-ben, illetve 2003-ban ratifikált változatai közötti lényegi különbségeket elemzi. Rámutat, hogy az utóbbi változat egységesen kezeli az ország területén élő kisebbségeket, függetlenül azok helyzetétől (pl. a nyelvcsere előrehaladottságától) és igényeitől (32). Ez azt jelenti, hogy az állam sokkal kevésbé kötelezi el magát a területén élő kisebbségek nyelvi védelmében. Éppen ezért van egyre nagyobb szükség arra, hogy a magyarság éljen minden lehetséges szituációban törvény adta jogaival, használja anyanyelvét, hiszen az anyanyelv jövője azon múlik elsősorban, meddig képes a közösség anyanyelvén is teljes életet élni. A következő tanulmány (*A kárpátaljai magyarok kétnyelvűsége a gyakorlatban*) csoportosítja a szakirodalom kétnyelvűség-értelmezéseit a beszélő származása, a nyelvekkel való külső és belső azonosulása, nyelvtudásának foka és a nyelvek funkciója alapján. Sajátjukének a szerzők azt a viszonylag tág funkcionális meghatározást fogadják el (Weinreich, Grosjean, Lanstyák és Bartha nyomán), amely szerint egyéni szinten kétnyelvű az, aki mindennapi beszédtevékenysége során anyanyelve mellett még legalább egy nyelvet használ vagy képes használni, s azt is tudja, mikor kell(ene) ezt tennie saját és közössége (külső és belső) normái, igényei szerint (57). A de jure és a de facto kétnyelvűség ellentmondásaira a nyelv választás gyakorlatának példájával mutatnak rá. A beszélők kommunikatív kompetenciájának arra a tartományára tevődik a hangsúly, amely meghatározza, hogy a rendelkezésre álló három nyelv (a magyar, az ukrán és az orosz) és ezek lehetséges változatai közül melyik lesz aktív a mindennapi kommunikációs helyzetekben. A „gazdag” kínálat látszólagos rendetlenséget is sejtethetne, de tudjuk, hogy a valóságban jól meghatározható szabályszerűségek alapján működik a rendszer. A nyelv választási szokásokat a nyelvhasználati szinterek áttekintésével vázolja fel a tanulmány (család, közélet, hivatal). Az empirikus adatok elemzése és grafikus ábrázolása rámutat arra a más kisebbségi közösségekben is érvényesülő tendenciára, hogy a magyar nyelv csak a magánszférában dominál, a közéletben a három nyelv használati aránya szinte kiegyenlítődik (a magyar a vallási irodalom olvasásakor, a templomban és a kultúregyletben domináns, legkevésbé pedig a boltban, az orvosnál és a bankban hasz-

nálják), a hivatali életben (különösen pl. a rendőrségi ügyintézésben) viszont alig játszik szerepet (59–60). A nyelvválasztást az interakcióban részt vevők nyelvtudása is meghatározza. Világos, hogy bizonyos regiszterekhez az egyik, másokhoz viszont a másik nyelv kötődik (a magyar domináns kétnyelvűek számára pl. nehéz az államnyelven megtanult szakterminológiát anyanyelvükön használni). A hivatali nyelvhasználatot viszont elsősorban a hivatalnok nyelvtudásának szintje határozza meg (ha az nem ért magyarul, és ez nagyon gyakran előfordul, hiába szól az ügyfél magyarul). Érdekes megállni egy pillanatra a 63. oldalon közölt interjú első mondatánál: *”A nyelv inkább szokás, mint tudás.”* Ezt a summázatot választottam volna a recenzió címéül, amennyiben címet adtam volna neki. A több nyelv használata Kárpátalján is mindennapos gyakorlat, de a nyelvek eloszlása a különböző nyelvi szituációk között aszimmetrikus: a magyar nyelv – a lehetséges jogi keretek ellenére – nem minden helyzetben válik valós gyakorlattá.

A látható kétnyelvűség nyelvpolitikai és nyelvi problematikáját tárgyalja Beregszászi Anikó a fejezet következő tanulmányában (*Magyar neve?*). A földrajzi nevek átírásának kérdése a nyelvi tervezés egyik sarkalatos kérdése minden régióban. 1992 óta (hosszas politikai és egyéb viták után, egy FNB-határozat értelmében) már nem közvetlenül az oroszról, hanem az ukránból kell átírni az ukrainai toponimákat. A hagyományos magyar helységnevek visszaállítása és hivatalos rangra emelése viszont nagyon lassan halad, hiszen a helyzetet még mindig sok tényező bonyolítja. Megoldásként született például az Ukrajna Hivatalos Terminológiai Bizottsága által kidolgozott ukrán–angol transliterációs rendszer (83–4), s a helyi nyelvészek és földrajzosok 2002-ben összeállított anyaga, a kárpátaljai települések magyar–ukrán és ukrán–magyar névmutatója (80). A településnevekhez járuló külső vagy belső helyviszonyragok listája is eligazítást ad a kárpátaljai földrajzi nevek magyar változatának helyes használatában (85–9).

A nyelvi alapú hátrányos megkülönböztetés lehetséges eseteit elemzi Beregszászi Anikó a *Megfélemlített anyanyelvhasználat* című írásában. A fogalom meghatározását Kiss Jenőtől idézi (90). A többségiek részéről kinyilvánított, a kisebbségiek nyilvános anyanyelvhasználatát stigmatizáló magatartásformáját értjük rajta, amely negatívan befolyásol(hat)ja a kisebbségi közösség saját nyelvváltozatához való viszonyulását, s más hátrányos következményekkel is járhat. Kutatásuk adatai alapján a kép eléggé elszomorító: a megkérdezettek 47,9 %-ára rászóltak már magyar nyelve miatt, s 49%-uk szerint ilyen esetek barátaikkal, ismerőseikkel is megtörténtek. A válaszok alapján öt motívumcsoportot különít el a szerző a többségiek megbélyegző megjegyzéseinek érvelését, indoklását bemutató (kirekesztés-, föld-, kenyér-, alkalmazkodás- és csakazértis-motívum). Az adatok független szociológiai változókkal való korrelációjából kitűnik, hogy a magyar többségű településeken a rászólás nagyobb arányú, mint ott, ahol a magyarok aránya kisebb. Ennek okaként a nyelvtudást jelöli meg a szerző (a magyar többségű településeken az államnyelv ismerete alacsonyabb fokú, hiszen több szintéren élhet az anyanyelv). Azt tennem hozzá, csupán feltevésként, hiszen nem áll mögöttem empirikus kutatás e tekintetben, esetleg a többségiek „kisebbségi helyzete”, a kvantitatív „elnyomottság” érzése a magyar nyelvre vonatkozó attitűdjüket agresszívvá teheti bizonyos nyelvi szituációkban. A többi régióban is hasonló a helyzet (95). Maximálisan egyetérthetünk az összegzéssel: a nyelvi megmaradás nemcsak a kisebbség, hanem a többség nyelvi attitűdjétől is függ a két- vagy többnyelvű és -kultúrájú területeken. A szabad anyanyelvhasználat alapvető emberi jog, ennek tiszteletben tartása, a másság tolerálása viszont az együttélés alapvető feltétele.

A fejezet utolsó tanulmánya alapos elemzést ad a kisebbségi és az államnyelv oktatásának jellemzőiről, eredményeiről és gondjairól. *Az ukrán nyelv oktatása a kárpátaljai magyar iskolákban: nyelvpedagógiai és nyelvi emberi jogi vonatkozások* című írás párhuzama a negyedik fejezetben található, a magyar nyelvre vonatkoztatva. Az államnyelv oktatása Kárpátalja magyar tannyelvű iskoláiban soha nem volt problémamentes. A nehézségeknek, az általában nem megfelelő eredményességnek több oka is van. A szerzők hangsúlyozzák: az ukrán nyelv mint iskolai tantárgy a dolgok természetéből adódóan mást kell, hogy jelentsen az ukrán és megint mást a magyar tannyelvű iskolákban. A diákok nyelvi és kulturális háttérének figyelembe vételén alapszik minden; más tehát

az alaphelyzet, más pedagógiai és társadalmi célok az irányadóak, másak a követelmények, s ennek megfelelően más módszerek alkalmazására lenne szükség. A magyarnak mint második nyelvnek (a környezet nyelvének) oktatásában a hangsúlyt nem a grammatika minél pontosabb elsajátítására kellene tenni (Göncz 2004: 265), hanem először a felszíni nyelvi kompetencia kialakítására (alapszókinccs, alapvető nyelvtani szabályok, ezek lehetővé teszik a mindennapi kommunikációt). Ehhez megfelelő tankönyvek, kézikönyvek és szótárak, na meg megfelelően kvalifikált tanárok kellenének. Az anyanyelvi oktatási módszerek második nyelvre adaptálása pedagógiai műhiba. Az államnyelv oktatása napjainkban Kárpátalján a *szegregációs oktatási modellre* emlékeztet (103), amelynek lényege a többségi nyelv alacsony színvonalú, majdhogynem csak látzólagos oktatása a kisebbség számára, célja pedig a kisebbség elszigetelése, esélyegyenlőségének megvonása.

A magyar nyelv (az anyanyelv) oktatásában a nyelvváltozatok illetékességére esik a hangsúly. Az iskola eddigi szubtraktív szemléletét fel kell váltania az additív szemléletnek: nem a standard felsőbbrendűségét kell hirdetnie, hanem arra kell megtanítani a gyerekeket, melyek az egyes nyelvváltozatok funkciói, hol, mikor melyik nyelvi elem a helyénvaló (169). Olyan szemléletet kell az iskolának közvetítenie, amely egyértelműsíti a nyelvváltozatok nyelvi egyenrangúságát és azonos értékűségét, s tudatosítja tanárban és diákban egyaránt az egyes jelenségek helyes és helytelen voltának nyelvészeti értelmezhetetlenségét.

5. A III. fejezet (*Gondolatok a nyelvi egységről és a nyelvi változatosságról*) három tanulmánya a magyar nyelv kárpátaljai állami változatának jellemzőivel, el- és befogadásának kérdéseivel, a leggyakoribb kontaktusváltozók szociolingvisztikai elemzésével foglalkozik. Az előző tanulmányok szellemisége most e vonatkozásokban konkretizálódik. A magyar nyelv határon túli beszélt és írott változatai – Szilágyi N. Sándorral fogalmazva – nem deviáns vadhajtások, hanem természetes nyelvi fejlődmények (113). A magyar nyelv egységét úgy kell megőrizni, hogy közben elismerődjék a másság, a különbözőzés lehetősége. A magyar–magyar kommunikáció sérülékenységére több példát is felsorakoztat Cserniczkó István (az országos anyanyelvi versenyek *határon túli magyar versenyző*-fogalma, az ÉKsz². határon túli szavainak *megjelöltsége*, a *vízumkötelezettség* nyelvi és nem nyelvi következményei, az *internetes* lehetőségek hiánya, az *államnyelv* és az *idegen nyelv(ek)* alacsony ismertségi foka), hangsúlyozva, hogy ezek megoldása egyre égetőbb probléma. Állításai-val, nyelvi helyzetelemzésével teljesen egyetértek. A kárpátaljai és más kisebbségi magyar nyelvváltozatok közötti hasonlóságokat és különbözőségeket *A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén* című kutatás néhány szeletének bemutatásával érzékelteti a szerző (*Különböző, mégis azonos*). Az analitizáció, a feminizáció, a suksükölő és a szuksükölő változatok gyakorisága alapján világos: vannak különbségek a magyar nyelv magyarországi és határon túli változatai között, de a kutatási eredmények azt is bizonyítják, hogy sokkal több a hasonlóság, a közös vonás (125). S amíg a határon túli magyar közösségek igényt tartanak a nyelvi egységre, amíg ragaszkodnak anyanyelvükhöz, amíg ez a ragaszkodás a nyelv használatában realizálódik, addig nem kell számolnunk a magyar nyelv szétszakadásával, még akkor sem, ha a továbbiakban az egységet a sokféleség fogja inkább meghatározni.

A Magyar értelmező kéziszótár: (majdnem) minden magyar szótára című tanulmány a kárpátaljai szavak szótárba kerülésének történetét mondja el. A három határon túli régió (Erdély, a Felvidék, Kárpátalja) magyar szavainak bekerülése Pusztai Ferenc szótárába nyelvtervezési szempontból nagyon fontos lépés. Elindította azt a folyamatot, amelyet most már – Lanstyák István szavával – határtalanításnak nevezünk, s amely a nyelvi irodák és kutatóhelyek összehangolt munkájában tovább folytatódik. A magyar nyelv szótárai, nyelvtanai és kézikönyvei összmagyarrá válása nemcsak elméleti-tudományos szempontból fontos, hanem a gyakorlat oldaláról nézve is, hiszen javítja a magyar–magyar kommunikáció minőségét, amennyiben befogadó (és nem kirekesztő) szemléletével elősegíti a nyelvi egységesülés folyamatát, csökkenti a magyarországi standard és a kontaktusváltozatok közti szókészletbeli különbségeket.

6. A IV. fejezet (Nyelv, nyelvészet, iskola) két eddig még nem említett tanulmányában egyrészt nyelvjárási jelenségek (A nyelvjárások és a kárpátaljai magyar iskola), másrészt egyetemes változók (Egy új iskolatípus mint társadalmi és nyelvi strukturáló tényező?) szociolingvisztikai vizsgálatát kapjuk. Az elemzés egy 2000-ben elvégzett kutatás eredményeire épül. 29 kárpátaljai település 37 oktatási intézményében 675 középiskolás töltötte ki a nyelvhasználati kérdőívet. Három nyelvjárási jelenség (az állítmány szerepű *kell* segédige jövő idejű alakja, a *hová?* kérdésre felelő *-nál/-nél* ragos főnévi és névmási változatok, a hasonlító határozó *-tól/-től* ragos változata) 8 változópéldánya használatának törvényszerűségei kerültek táblázatba az elsőben. A jelenségek élő, aktív elemei a nyelvjárási változatoknak, részei a nyelvjárási normának. Használatukat befolyásolja a beszélő iskolázottsága, tehát a nyelvjárási változat előfordulása szociolingvisztikai megoszlást mutat. (A szerzők összevetésükben támaszkodnak azokra az elsősorban szociodialektológiai kutatásokra, amelyeket P. Lakatos Ilona és T. Károlyi Margit a határ másik oldaláról, de saját nyelvükben és kultúrájukban maradvá végeznek sok év óta a hármast határ mindkét oldalán.) A diákok tesztjeiből kitűnik, hogy a *kell lesz* forma „elfogadási átlaga” 74,6%, az *eljössz nálunk* szerkezeté 76,7%, a hasonlítás kifejezésében pedig 49% a nem standard elemek választásának aránya. Az eredményeket megvizsgálták a diákok iskolatípusa, illetve a magyar nyelvi osztályzatuk összefüggésében. Megállapítják, hogy 3 változó esetében az úgynevezett felvételiztető középiskolába járók körében volt a legmagasabb a standard változatok aránya, s a magasabb osztályzatú diákok közül többen választják a standard változatot. Az „elitképző” középiskolák – az ezekbe való bejutást felvételi vizsga szelktálja – megjelenésével strukturáltabbá vált a kárpátaljai magyar középiskolai rendszer. A suküklés, a nákozás, valamint az *-e* kérdőszó szórendi helyének vizsgálatából kitűnik: minden esetben a nem-standard változatok a gyakoribbak. A nyelvhasználatot strukturáló tényező elsősorban az iskolatípus, és nem a szülők iskolázottsága, mint az korábban feltételezhető volt (164). Mind a nyelvjárási, mind pedig az egyetemes változók vizsgálati eredményei alapján fontos leszögezni: az iskolai oktatásban nem szabad kiirtani a diákok nyelvhasználatából a nem-standard elemeket. A standard változatokat ezek mellé, és nem ezek helyett kell elsajátíttatni, rámutatva a nyelvi szituációnak megfelelő nyelvváltozat használatának helyességére. Az anyanyelvi oktatásnak szakítania kell mindeütt az egynormájú szemlélettel, s számolni kell az oktatás egész folyamatában a kisebbségi magyar nyelvváltozatokkal, a nyelvhasználat értékeivel, a diákok vernakuláris nyelvváltozatával.

A kötet utolsó írása, azaz a befejezés már a jövő. Irigylésre méltó ez a tempó: alig száradt meg a nyomdafesték e kötet lapjain, az utolsó tanulmányban máris egy új, *már megkezdett* kutatási program leírásával találkozunk. A kárpátaljai beszélt nyelv vizsgálatának elsődleges célja egy gazdag, magnetofonra vagy videóra rögzített, azonos szempontok alapján készült interjúkból álló adatbázis létrehozása, amely nyelvészeti (nyelvjárástani, szociolingvisztikai, szövegnyelvészeti és nyelvtörténeti), valamint néprajzi, helytörténeti és szociológiai szempontból egyaránt óriási jelentőségű lesz.

7. Beregszászi Anikó és Csernicskó István új tanulmánykötetének sokszínűsége, értékei az eddig elmondottakból talán egyértelműek. Munkájukban most is a valódi nyelvhasználat variabilitásának bemutatása történik, elemzésükben a leíró szemlélet hangsúlyozódik a kategorikussággal szemben (Kontra 2003: 20–1). Csak gratulálni lehet a szerzőknek. Méltó múlthoz, gazdag jelenhez, biztató jövőhöz egyaránt. Megérdemlik.

SZAKIRODALOM

- Göncz Lajos 2004. *A vajdasági magyarság kétnyelvűsége*. Szabadka, MTT Könyvtár 8.
 Kontra Miklós (szerk.) 2003. *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Budapest, Osiris Kiadó.